

УДК 611.001.4=83

Л.О.Удовенко

Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна

ТЕРМІНИ-ЕПОНІМИ В УКРАЇНСЬКІЙ ВАЛЕОЛОГІЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Статтю присвячено визначенню ролі й місця термінів-епонімів у назвах валеологічних утворень, дослідженню структурних особливостей цих термінологічних одиниць. Зіставлено написання епонімів згідно з вимогами чинного національного правопису і Проекту найновішої редакції 1999 року. Показано засадничі розрізняльні ознаки української мови, які приховав чинний правопис. У викладі тексту автор спирається на Проект найновішої редакції українського правопису 1999 року.

Ключові слова: термін-епонім, термінологічна одиниця, процес метафоризації, власна назва, загальна назва.

Стаття посвятається определению роли и места терминов-эпонимов в названиях валеологических образований, исследованию структурных особенностей этих терминологических единиц. В статье сопоставляется написание эпонимов согласно требованиям действующего национального правописания и Проекта последней редакции украинского правописания 1999 года. Демонстрируются принципиальные различительные признаки украинского языка, которые скрывает действующее правописание. Излагая текст, автор соблюдает нормы последней редакции украинского правописания Проекта 1999 года.

Ключевые слова: термин-эпоним, терминологическая единица, процесс метафоризации, имя собственное, имя нарицательное.

The article focuses on the role and place of eponymous terms in titles in valeology education, investigation of structural features of these terminological units. The author compares the writing of eponyms in accordance with applicable national spelling with the latest edition of the Ukrainian spelling Project of 1999. The article shows basic distinctive features of the Ukrainian language, which the current spelling hides. In his text, the author follows the rules given in the latest edition of Ukrainian spelling of the Project in 1999.

Keywords: term-eponym, terminological unit, the process of metaphorization, proper noun, common noun.

Належний рівень володіння науковою термінологією у професійній діяльності є однією з необхідних характеристик висококваліфікованих фахівців. Тому вивчення питань термінознавства в курсі «Українська мова (за професійним спрямування)» для студентів філософського факультету Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна здійснюється у формі лекцій і практичних занять. Лекції присвячено загальній термінологічній проблематиці: термінологія як засіб формування національного світогляду, термінознавство як наука, терміносистема та її особливості, національні терміносистеми, напрями термінологічної праці, шляхи розвитку наукової термінології. На практичних заняттях опрацьовуються, враховуючи специфіку кафедр, які готують студентів, такі теми: проблеми унормування української наукової термінології, зв'язок терміна і поняття, синтаксичні норми наукового стилю української мови, термін у науковому тексті. Опрацювання теми «Термін у науковому тексті» зосередило увагу студентів-третьоккурсників спеціальності «Здоров'я людини» на особливостях уживання термінів-епонімів у науковій валеологічній літературі.

У медицині та валеології терміни-епоніми вживають постійно, тому знання цих термінів для дипломованого фахівця (студенти не виняток) важливе насамперед із професійних позицій.

Вивчення епонімів сучасному, «особливо молодому науковцю, дозволяє глибше узнати історію своєї науки, зрозуміти той корінь, на основі якого будуються сучасні морфологічні науки» [9, с. 5].

© Удовенко Л. О., 2013

Парадокс полягає в тому, що незважаючи на широке використання термінів-епонімів на практиці, з офіційної номенклатури їх вилючено [7, с. 3]. У науковому обігу є велика кількість багатожанрової літератури, де значення термінів-епонімів детально не роз'яснено. Фахові словники-довідники мають допомогти студентам орієнтуватись у термінах, позначених епонімічно, що значно поліпшить подальше засвоєння наукового навчального матеріалу. Навчальний процес ускладнює те, що сьогодні таких видань бракує в Україні. Ще менше їх опубліковано українською мовою. «Валеологічний словник» М. С. Гончаренко, матеріал у якому викладено згідно з сучасними уявленнями про будову світу і людини; висвітлено духовні, психологічні, фізіологічні складники здоров'я, написано російською мовою. Отже, упорядкування і стандартизацію української валеологічної термінології може бути здійснено тільки за умови плідної співпраці спеціалістів-валеологів з мовознавцями.

Епонім (з грецької *εponυμος* – той, що дає ім'я, назву) – особа, від імені (прізвища) якої утворено назву місцевості, країни, народу; сама назва такого типу [16, с. 216]. За даними М. М. Чернявського, епонімічні назви складають значний відсоток у деяких медичних терміносистемах. Так, за його підрахунками в неврології на долю термінів-епонімів припадає до 30% від загальної кількості термінів [15, с. 410–425]. Б. П. Михайлишин вважає терміни-епоніми вторинними відносно однойменних понять, що є наслідком метонімічних процесів. Виникнення таких термінів дослідник пов'язує позамовними чинниками: історичними, соціальними, психологічними [6, с. 45–50]. Дослідженням епонімів у лінгвістиці займалися О. В. Данильченко, Д. С. Лотте, Б. П. Михайлишин, Ю. О. Карпенко, О. В. Суперанська. В українській і російській лінгвістиках існують окремі праці, у яких приділено достатньо уваги епонімічним термінам [2, 4, 11, 14]. Терміни-епоніми у валеологічній термінології ще не були предметом окремого дослідження. Завдання статті – з'ясувати особливості вживання і правопису найменувань із компонентами-власними назвами у валеологічній практиці.

Постійна потреба науки в нових термінологічних одиницях здійснюється різними засобами, а особливе місце належить термінам-епонімам. У «Валеологічному словнику» М. С. Гончаренко міститься 30 термінів-епонімів, що становить 2% всіх валеологічних термінів. Це в десятки разів менше, ніж, скажімо, в анатомії чи неврології, бо терміни-епоніми номінують загальні наукові категорії, адже валеологія доповнює й поповнює нозологічну медицину, розширюючи межі медицини взагалі, а в найближчому майбутньому, припускаємо, стане основою нової стратегії практичної охорони здоров'я в Україні.

Терміном-епонімом вважаємо сполуку двох чи більше лексем, які поєднує підрядний зв'язок і які називають одне поняття, мають дефініцію й кодифіковані у фаховій лексикографічній літературі.

В аналізованій термінології всі терміни-епоніми становлять однокомпонентні мовні одиниці з підрядним зв'язком. Компоненти цих термінологічних одиниць номінуються іменниками – загальними і власними назвами, які спочатку подаємо відповідно до вимог чинного правопису: *закон Долло, закон(и) Бера, закон В. І. Вернадського, закон М. І. Вавилова, перший закон Менделя, Гаузе закон, закон(и) Рульє, закон(и) Ламарка, закон Геккеля і Мюллера, закон Луї Пастера, закон Коммонера, закон Шелфорда, закон Кюв'є, закон(и) Вольтерра, вчення Фрейда, вчення Сельє, правило Депере, правило Д. Джордана, правило В. Вінні – Едварта, правило Бергмана, правило К. Мебіуса – Г. Ф. Морозова, правило Одума, правило Ван-Гоффа, хвороба Вільсона, хвороба Рейно, хвороба Альцгеймера, хвороба Паркінсона, Елтона піраміда, сітка Гартмана, рівняння Лотка – Вольтерра.*

Із наведеної вибірки тільки у двох термінів-епонімів іменниковий компонент, номінований загальною назвою, зазнав процесу метафоризації: *сітка Гартмана, Елтона піраміда*. Процес метафоризації – це вміння пізнавати одні предмети через інші, а нові явища – через порівняння

з уже відомими. Процес метафоризації – це не просто розвиток переносних значень, оснований на подібності предметів, це формування абстрактних понять [8, с. 161].

Сітка Гартмана – це лінії, які складають ортогональну сітку, зорієнтовану на Північ-Південь, Схід-Захід, що вкриває всю Землю [1, с. 217]. У загальнолітературній мові: сітка – те саме, що сіть. Сіть – пристрій для ловлі риби, птахів і т. ін., зроблений з міцних ниток, які перехрещуються і закріплюються на однакових проміжках вузлами [10, с. 234]. Термін названо на честь Ернста Гартмана (E. Hartmann) – науковця німецького походження, відкриття якого за різними джерелами припадає на різні роки (1960, 1963, 1976). Підстава для метафоричного переносу – подібність зовнішнього вигляду об'єкта номінації – графічне зображення земної кулі вкривають лінії, перетинання яких подібне до сітки з великими отворами. У терміна *сітка Гартмана* є синоніми *лінії Гартмана*, *вузли Гармана*. Підстави для метафоричного переносу – зовнішня подібність.

Термін *Елтона піраміда* – тип піраміди екологічної [1, с. 297]. Термін названо на честь Чарлза Елтона (1900–1991), британського еколога й зоолога (Charles Elton). У загальнолітературній мові: піраміда – величезна кам'яна споруда з чотирикутною основою і боковими гранями у формі трикутників, які на вершині будівлі роблять гострий кут, що служила гробницею фараонів у стародавньому Єгипті. У геометрії: многогранник, одна грань якого (основа) є довільним многокутником, решта граней (бічних) – трикутники зі спільною вершиною [10, с. 538]. Синонім – *піраміда чисел*. Підстава для метафоричного переносу – подібність зовнішнього об'єкта номінації, графічне зображення якого – трикутник, що є проєкцією піраміди.

Іменникові компоненти решти термінів-епонімів номінують лексеми *закон*, *вчення*, *правило*; чотирьох термінів – *хвороба*, одного – *рівняння*. Прізвищевий компонент окремих термінів іноді супроводжують ініціали (для науковців російського походження), для неслов'ян – імена.

Вивчення епонімів дозволяє студентам узнати історію своєї науки, становлення та розвиток її термінологічної системи. Реалізуючи завдання курсу «українська мова (за професійним спрямуванням)», студенти готують невеличкі біографічні довідки про науковців на зразок: Гавзе (Hauze) Георгій Францович (1910–1986), один із засновників екології, радянський (німецького походження) мікробіолог, еволюціоніст, академік АМН СРСР. Термін *Гавзе закон* [1, с. 96] має синоніми. *Теорема Г. Ф. Гавзе*, *принцип конкурентного витіснення Гавзе*, *Гавзе принцип*.

Термін *закон Долло (1893)* [1, с. 118].

Долло Луї (Louis Dollo) (1857–1931) – бельгійський палеонтолог, член-кореспондент АН СРСР (1928).

Термін *правило Одума* [1, с. 216].

Одум Юджин (Eugene Odum) (17.09.1913 – 10.08.2002) – відомий американський еколог і зоолог, автор класичної праці «Екологія».

Терміни-епоніми допомагають простежити принцип пріоритетності законів української мови над запозиченнями з будь-якої іншої, правильність написання термінологічних одиниць згідно з вимогами сучасного національного правопису, а іноді й всупереч. В українській мові досі існують російськомовні традиції подання чужомовних імен і прізвищ. Запозичуючи антропоніми з чужих мов, слід зважати на своєрідність української фонологічної системи. Звуки [г] і [х], [г] і [к], спорідненні між собою як дзвінки і глухі. Наводимо приклади транслітерації латинських літер і двознаків українською і російською мовами.

Латинські літери	Українські літери	Російські літери
G	Г	Г
Ch	Х	Х
H	Г	Х
Th	т	Ф
Ph	Ф	Ф

Це явище пояснюється недостатністю російського фонетичного і графічного рядів для передавання запозичень і відповідністю українського. Для власних назв французького й англійського походження двознак **ch** українською передаємо по-іншому: Жан Шарко (**Charcot**), Чарлз (**Charles**) Елтон.

Слід зазначити, що хоча Правопис 1990 року формально поновив літеру **г**, але не надав чітких вказівок щодо її вживання. До сплутування призводить калькування російських написань, які відбивають російську вимову. У транслітерації чужомовних слів **г** майже не вживають. В антропонімах пропонуємо відповідно до **h** у мові-джерелі писати **г**, відповідно до **g** – **г**: Г.Ф.Гаузе (**Hauze**), Е. Геккель (**Haeckel**), Ван-Гофф (**van't Hoff**), Е. Гартман (**Hartmann**), А.Альцгаймер (**Alzheimer**), К. Бергман (**Bergmann**), Зигмунд Фройд (**Sigmund Freud**), Карл Август Меб'юс (**Karl August Möbius**).

Російські джерела ці антропоніми передають Г.Ф.Гаузе, Э.Геккель, Вант-Гофф, Э.Хартман, А.Альцгеймер. Як бачимо, у різні часи російська графіка для передання **h** використовувала літери **г** і **х**, у запозиченнях XIX ст. – **г** (Гаузе, Геккель, Вант-Гофф, Альцгеймер), у новіших усе частіше – **х** (Хартман). Прикметно, що осіб з однаковим прізвищем у російській мові записано по-різному: Эрнст Гартман (науковець), Эрих Хартманн (літун), незважаючи на те що у мові-джерелі обидва прізвища пишуться однаково (**Ernst Hartmann, Erich Hartmann**). Це зайвий раз доводить безглуздість калькування як прийому. Збереження подвійних літер при переданні чужомовних власних назв ускладнено й тим, що окремі антропонімні й топонімні елементи мають неоднакове написання в мовах-джерелах: **Hoffmann, Hoffman, Hofmann, Hofman**. Слушною з цього приводу є пропозиція Проекту 1999 року не відбивати подвоєння приголосних у чужомовних власних назвах – антропонімах (Тромбеті), топонімах (Голандія) відповідно до живого мовлення українців. Неподвоєння в запозичених власних назвах відповідно до вимови має поширюватися на прізвища типу Гартман, Гофман, Ван-Гоф. У прізвищі Геккель, на нашу думку, слід зважати не тільки на вимову, а й на етимологію і правопис мови-джерела (**Haeckel**). Показовим щодо цього може стати прізвище американця Баррі Коммонера, яке мало початкову форму Коменар (**Comenar**) і належало емігрантам з царської Росії. Проте варто зберегти подвоєння у прізвищі Вольтерра, щоб італійця Вольтерру не плутати з французом Вольтером.

В англійських прізвищах літеру **w** передаємо українською **в**, яку закономірно писати замість у на початку та в середині запозичень із класичних мов Вілсон (**Wilson**), Вінні-Едвардс (**Wynne-Edwards**), у середині епоніма (Вінні) залишити подвоєння, щоб уникнути омонімії з юридично-правовим варіантом англійського імені Вінні (**Wini**).

Літеру **l** пропонуємо передавати українською **л** в англійських власних назвах без пом'якшення перед приголосним Чарлз (**Charles**), Вілсон (**Wilson**). У чинному правописі знак м'якшення пропонувано писати відповідно до вимови після **л** перед приголосним: Нельсон, Вільсон, але: залп, катафалк і т. ін. (§93, п. б). Виникає запитання, чому в українській мові маємо пом'якшувати **л** перед приголосним в англійських власних назвах, калькуючи невдалі російські трансформації? Також ненауковою нам видається позначка «та ін.» у наведеному правилі.

Нинішнє співіснування різних правописних принципів подання чужомовних слів (власних і загальних назв) у сучасній українській мові розхитує українські культурно-національні традиції. Зіставляючи правописні настанови чинного правопису і Проекту 1999 року, бачимо руйнування автентичної української фонетичної системи. Приміром, слово «проект» чинний правопис пропонує писати «проект», знищуючи тим самим природну йотацію в позиції після голосного (§91, п. 2, прим.). Пристосування чужих слів (серед яких власні назви посідають чільне місце) стосується передусім правил правопису дифтонгів: німецьке **ei** передаємо як **ай** Алоїз Альцгаймер (**Alois Alzheimer**), **eu** як **ой**: Зигмунд Фройд (**Sigmund Freud**). За українською літературною вимовою, збіг двох голосних, зокрема **au** в запозичених словах, неможливий. Отже, дифтонг **au** передаємо через **ав**: Гаузе (**Hauze**). Чинний правопис (як і всі його редакції) формулює правила написання іншомовних слів з огляду на вимовні, а почасти правописні норми російської мови. За чинним правописом дифтонги **au**, **ou** передаються через **au**, **ou**; разом із тим **au** у цілому ряді слів передається через **ав** (§94). Від себе додаємо, що тільки у словах, які мають написання через **ав**

у російській мові: Австралія, Австрія, Август, Аврора. Проєкт 1999 року пропонує дифтонги **au**, **ou**, **ow** передавати через **av**, **ov** з метою усунути суперечливі написання на зразок *автореперат* – *аутотренінг*. На жаль, у Проєкті 1999 року натрапляємо на половинчасте рішення: «В українській мові існує також традиція передавати **au** через **au** в низці слів: джоуль, клоун, ноу-хау; Джорджтаун, Каунас; Краузе, Лаура, Пауелл, Пауль, Фауст, Штраус» [13, с. 160]. Виходить, що ми маємо писати за правилами переважну більшість слів і водночас не писати за тими ж правилами окремі слова, бо існує звичка (традиція), що не відповідає духу української мови (*Фауст* замість *Фавст*).

Проєкт 1999 р. та чинний правопис не містять правила, за яким би було визначено передання французького **au**: *Maurice Raynaud*. Немає правил щодо вживання кінцевого **us** у власних назвах (іменах і прізвищах людей): *Jacobus Henricus*, а також впливу кінцевого **us** на збереження чи втрату приголосного основи: *Генрік* чи *Генрі*.

У чинному правописі відсутнє правило про передання німецького **ü**, сполуки **iu**. Проєкт 1999 р. зазначає: «Німецький **ü**, французький **u**, турецький **ü** та подібні звуки з інших мов передаємо через **ю**: *Ататюрк*» [13, с. 158]. Отже, пишемо закон *Е. Геккеля* – *Ф. Мюллера* (Müller).

У німецькому (латинського походження) прізвищі *Mubius u* передається українською літерою **е** (§91, п. 2, прим.). У другому складі антропоніма пропонуємо писати апостроф перед йотованим – *Меб'юс* [Меб'юс]. По-перше, це впливає з вимовних засад української мови, адже губні ніколи не бувають м'якими, по-друге, вимова *Мебіус* – це фонетичний алогізм.

Чинний правопис не дозволяє відмінювати іншомовні (власні та загальні) назви на **-о**: закон *Рейно* (§100, п. 2). Проєкт 1999 р. дозволяє відмінювати запозичені слова на **-о**, коли перед закінченням нема голосного, тому *Умбро* – *Умбра* (*Umbro*), *Ренато* – *Рената* (*Renato*), але *Еліо* (*Elio*), *Еміліо* (*Emilio*), *Розаріо* (*Rozario*). Термін закон *Рейна*, який сформулював 1862 року французький лікар Моріс Рейно (*Maurice Raynaud*), повинен мати модель іменник + епонім у формі родового відмінка однини. По-українськи пишемо терміни закон(*и*) *Вольтерри*, *рівняння Лотки* – *Вольтерри*. Американець Альфред Джеймс Лотка й італієць Віто Вольтерра незалежно один від одного сформулювали рівняння систем «хижак – жертва», «паразит – хазяїн».

Отже, проведене дослідження свідчить, що в термінологічній системі валеології словосполучки, до складу яких входять епоніми, складають 30 термінологічних одиниць, що становить 2%. У валеології переважна більшість (80 %) епонімічних назв номінує загальні наукові категорії: закони, вчення, правила. Переважна більшість термінів-епонімів містить прізвища науковців німецького, бельгійського, голландського, французького, англійського, зрідка – російського походження. За структурними особливостями валеологічні терміни-епоніми – однокомпонентні словосполучки, які мають стрижневу (родову) лексему – загальну назву та власну назву (прізвище або прізвища науковців), що семантично детермінує і специфікує цю лексему. Усі термінологічні сполучки мають таку модель: іменник + епонім, а дві з них зазнали лексико-семантичної трансформації (*Елтона піраміда*, *сітка Гартмана*).

Варто наголосити й на тому, що написання термінів-епонімів повинно бути позбавлене зросійщених рис, а мова науки – неусталених і хаотичних вимог сучасного чинного українського правопису. Вивчення термінології за допомогою прийомів контрастивної граматики дозволяє студентам простежити результати насильницьких мовних викривлень у царині української термінології. Критичне оцінювання науково-навчальної літератури стає одним із показників мовної підготовки майбутніх фахівців-валеологів.

Література

1. Гончаренко^оМ.С. Валеологический словарь / М. С. Гончаренко. – Х. : ХГУ, 1999. – 315 с.
2. Дмитрук М. В. Формування української ветеринарної лексики : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «українська мова» / М. В. Дмитрук. – Запоріжжя, 2001. – 20 с.
3. Закалюжний М. М. Посібник з анатомічної і клінічної термінології / М. М. Закалюжний, М. А. Андрейчин. – К. : Здоров'я, 1993. – 224 с.
4. Лисенко В. І. Терміни-епоніми в українській анатомічній термінології // Вісн. Нац. ун-ту «Львівська політехніка». – Сер. : Проблеми української термінології. – Л., 2009. – № 648. – С. 66–70.

5. Матяшин И. М. Симптомы и синдромы в хирургии (эпонимы) / И. М. Матяшин, А. А. Ольшанецкий, А. М. Глузман. – 2-е изд., перераб. и доп. – К. : Здоров'я, 1982. – 184 с.
6. Михайлишин Б. П. З історії термінів-епонімів / Б. П. Михайлишин // Мовознавство. – 1994. – № 4–5. – С. 45–50.
7. Нетлюх М. А. Українсько-латинський анатомічний словник / М. А. Нетлюх. – 2-е вид., випр. – Л. : Стрім, 2000. – 2016 с.
8. Панько Т. І. Українське термінознавство: підручник / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. – Л. : Світ, 1994. – 216 с.
9. Самусев Р. П. Эпонимы в морфологии: справочник / Р. П. Самусев, Н. И. Гончаров. – М. : Медицина, 1989. – 352 с.
10. Словник української мови : В 11 т. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. 6. – С. 538; Т. 9. – С. 234.
11. Стецюк Р. І. Українська кардіологічна термінологія (структурно-семантична характеристика) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «українська мова» / Р. І. Стецюк. – Запоріжжя, 1998. – 21 с.
12. Топоров Г. Н. Эпонимические термины в клинической анатомии человека: словарь / Г. Н. Топоров. – К. : Вища шк., 1988. – 160 с.
13. Український правопис. Проект найновішої редакції / Ін-т укр. мови НАН України. – К., 1999.
14. Хиль Л. В. Структурно-семантическая характеристика русской оперативно-хирургической терминологии : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «російська мова» / Л. В. Хиль. – Днепропетровск, 1992. – 16 с.
15. Чернявский М. Н. Краткий очерк истории и проблемы упорядочения медицинской терминологии: энциклопедический словарь медицинских терминов / М. Н. Чернявский; гл. ред. Б. В. Петровский. – М. : Сов. энциклопедия, 1984. – Т. 3. – С. 410–423.
16. Яковлева А. М. Сучасний тлумачний словник української мови / А. М. Яковлева, Т. М. Афонська. – Х. : ПП «Торсінг плюс», 2007. – 672 с.